

Adolf Portmann ja arhetüübid: kvaasi-, krüpto- või üldse mitte semiootika?

Riin Magnus

rmagnus@ut.ee

Käesoleva töö sihiks on ühe semiootika distsipliinist väljaspool seisva autori suhestamine semiootilise ideeraamistikuga ning järelduste tegemine kriteeriumide kohta, mis lubavad semiootilisel distsipliinil pidada teda enese juurde kuuluvaks või mis ta endast eemale tõukavad. Vaadeldes šveitsi zooloogi Adolf Portmanni (1897–1982) loengute ja uurimuste kogu *Biologie und Geist* (Portmann 1956, 1982) sobitumist semiootilisse kaanonisse, saab ühtlasi teha üldistusi semiootika vastuvõtuläve kohta ning eristada vastavalt semiootika distsipliini määratlemisele kinnise või avatud süsteemina kaht uue autori või uute ideede vastuvõtu moodust.

Esimesel juhul toimub omaksvõtt juba fikseeritud distsipliinisese nähtuste korrastuse järgi, mistõttu vaadatakse omaksvõetavat “uut” kui nähtust, mis oli eelnevalt juba oma, kuid distsipliin polnud veel arengus nii kaugemale jõudnud, et teda sellisena ära tunda. Kuigi võiks arvata, et taolised kristalliseerunud struktuuril põhinevad valikud viitavad väljasuremisele, on “ontoloogiline okupatsioon” äärmiselt elujõuline strateegia. Tõdetakse, et asjad on kogu aeg siia kuulunud ning nüüd, kus areng on jõudnud teistest sedavõrd ette, et nähakse nende tõelist kuuluvust, tuleb ka teistel seda äratundmist tunnustada. Teisel juhul on vastuvõtu aluseks pidev enese järele küsimine, “endast välja astumine”, ning uus on just uuena ja mitte äratuntud vanana väärtustatud. Küsimus on siin vaid selles, kas juhul, kui puudub fikseeritud eelolev struktuur, mille põhjal valikuid teha, saab rääkida distsipliini eelduseks olevast eneserefleksioonist. Kindla, muutumatu korrastusega maailmaseletuse puudumine ei tähenda siiski

põhimõttelagedust. Vastuvõtu/mitte-vastuvõtu aluseks on siin küsimus, kas veel väljaspool asuv element blokeeriks seni süsteemi identiteedi aluseks olnud muutuste voo st muudaks ta kinniseks või mitte. Soovimata siinkohal lähemalt süüvida teadusparadigmade tekke või distsipliiniloome käsitlustesse, on eelpool esitatud jaotus tingitud semiootika domineerivast enesemääratlusest ning selle paradoksaalsusest, mida käesolevaga lahata üritangi.

Semiootika, kuulutades end oma inter- ja transdistsiplinaarsuses avatud teaduseks, sisaldab (ning mitte: on sisaldanud) endas üsna mitmekujulisi arenguväliste ning fikseeritud nähtuste ideid. Arhetüüp on mõiste, mida “kanooniliste” semiootika autorite poolt struktuuri-, müüdi-, vormi-, keeleidee jm kõrval vähem kasutatakse ning seletatakse. Käesolev töö üritab näidata, mil moel on see nendega kõrvutatav ning järelalusena leida, kui palju võib leida selles semiootikale viitavat. Adolf Portmanni “arhetüübi” käsitlus on seetõttu asetatud siin kahe semiootika poolt “omaks” tunnistatud autori – Claude Lévi-Straussi ja Jakob von Uexküllil – mõistete ning uurimuste konteksti. Selliste autorite valiku põhjuseid on kaks:

1. ideelised tuletused, mis Portmannil ja Uexküllil esinevad ka otseste viidetena; Lévi-Straussi puhul võib ühendajaks ning üheks mõistelistele kattuvustele viijaks pidada Carl Gustav Jungi;
2. kuna semiootikasiseselt pole võimalik määrata ühtset arusaama semioosi iseloomust, on üks autoritest valitud kultuuri- ja teine biosemiootika vallast. See põhjendus on oluline ka seetõttu, et Portmann üritab tuua nende kahe uurimise all olevaid sfääre ühtsele alusele.

1. Isomorfia ja sünkroonia

Kõneldes Uexküllil maailma uuringutest, on Ernst Cassirer defineerinud seda kui “puhast struktuuriuurimust”: “Õige analoogia bioloogilise vormi mõistele leiame me mitte aineliste asjade või protsesside seast, millega füüsika tegeleb, vaid pigem peaksime otsima seda geomeetria ja stereomeetria puhastest suhetest” (Ernst Cassirer, „*Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und*

Wissenschaft der neueren Zeit. Vierter Band: Von Hegels Tod bis zur Gegenwart (1832–1932). Darmstadt 1973 [1950]: 206, viidanud Schmidt 1980). Uexküll ise ei kasuta geomeetrilisi analoogiaid, ning põhjuseks, miks ta elutegevuse kirjeldamisel eelistab lavalisi või muusikalisi metafoore, on võimatus jõuda nende “puhaste geomeetriliste suheteni” ilma ajalisi protsesse vaatlemata. Puhtalt ruumiliste kujundite juures püsimine on Uexkülli meelest kausaalsete, finaalsete maailmavaadete osaks, millest plaanipärane eristub just oma diakrooniasse puutuvate tähelepanekutega (Uexküll 1921).

On olemas küll eluülene plaanipärasus, sünkroonne struktuur, kuid bioloog on oma teadvusega piiratud omailmas sunnitud tegelema aegruumiliste ilmingutega, mille omavaheliste suhete keerukuse põhjalik uurimus võib Uexkülli meelest viia nende taga lasuva struktuuri aimamise, kuid mitte tunnetamiseni.

Üksikuid bioloogi kirjelduse objektiks olevaid taju- ja mõjuakte kirjeldab Uexküll kontrapunktide ning kokkusobitumistena. Keskkonnas asuv objekt muutub tähenduslikuks tänu selle vastamisele, aga mitte kattumisele organismi struktuuriga. Seevastu Portmann leiab oma W. Koehlerist lähtuvas isomorfia käsitluses, et: “Kaks pilti – üks, mis meeltega maailmas kindlaks tehtav ja teine, mis suletud elusolendi sisemusse – peavad omama nii palju ühildumisi (*Übereinstimmungen*), et “äratundmine” oleks võimalik” (Portmann: 1982: 116). Kägu, kes kunagi oma liigikaaslast pole näinud, leiab Portmanni väitel pesast välja lennates õige paarilise just seetõttu, et omab kaasasündinud struktuuri, mille paarilise ilmumine katab (Portmann 1982: 115). Olulise erinevusena Uexküllist räägib Portmann siin just vastavusest ühildumise mõttes ning mitte kontaktist või kokkupuutest, mis on keskne tähendusetekitaja Uexkülli jaoks. Olemasolev struktuur saab Portmannil kaetud mingi välise objektiga, “ära tuntakse” seega omaenese struktuuri, mis on ühtlasi enesetaju võimalus.

Üks “transformeeriv pilt” ehk subjekti poolt tajutud objekt või subjekt võib Portmanni sõnul esineda mitmes isendi funktsiooniringis, näiteks võib poegade paluvat toitumiskäitumist hiljem kasutada paaritumisrituaalis (Portmann 1982: 175). nii Uexküllil kui Portmannil annab objektile tähenduse kindel tegevus, kuid erinevus säilib selles, millistena nähakse tegevuses

ühendatavaid, väljaspool funktsiooniringi kättesaamatuid, kuid eeldatavaid struktuure.

2. Arhetüübid eelantud vormidena

Jungi kirjeldus arhetüübist, millega kaasneb kindla kujundi edasikandmine, on kaasa toonud süüdistused kaldumises lamarkistlikesse mõtteavaldustesse. Charles R. Card (Card 1996) toob taoliste etteheidete põhjusena välja Jungi kriitikute poolt segi aetud arhetüübi ja arhetüübist lähtuvate kujundite, mõttesisude mõisted. Sama probleemi on kirjanduslikes müüdiuurimustes täheldanud John J. White, kes kirjeldab arhetüübi kui inimomase käitumise ning müüdi kui selle spetsiifilise, kindla kultuuriga seotud ilmingu erinevusi (White 1971: 38). Kuid kui White'i jaoks tuleneb peamine erinevus üldise ja üksiku tasandist ning nii arhetüübi kui müüdi puhul on tegu väljendustega, siis Jungi ning Portmanni Jungist lähtuv arhetüüp on puhas vorm, väljendusvõimalus, mille sisud varieeruvad. Muutumatu ning püsivate printsiipidena vastavad arhetüübid Platoni "idee" mõistele, mis lubaks seda ühtlasi pidada üheks idealistliku loodusfilosoofia mõtteaparaati kuuluvaks kontseptsiooniks.

Jutta Schmidt tõmbab autonoomseid seaduspärasid reaalses ilmingutes ja organism–keskkond seostes vaadeldes idealismi ühendava joone Herderist ja Goethest von Baeri ja Uexküllini (Schmidt 1980: 64–70). Selliste üldistuste tegemise juures tuleb aga silmas pidada, et nii Uexkülli kui Portmanni jaoks on Goethe loodusuurimustes lisaks mustritele, mille järgi elus ehitub, oluline tema subjektiivsete uurimis-, vaatlus- ja osaluspositsioonide esiletoomine. Portmann illustreerib seda *etenduse* näitega, millest on võimalik osa võtta, seda vaadata või lavatagust tegevust jälgida (Portmann 1982: 259–276). Uexküll toob Goethe värvioõpetust ja füüsikute värvuurimusi kõrvutades sarnase võrdluse: "Füüsiku maailmas on ainult asjad, mis ruumi vahendusel üksteist mõjutavad; bioloogi maailmas on seevastu ainult sellised nähtused, mis ka subjekti vahendusel teineteist mõjutavad" (Uexküll 1973: 48).

Portmanni “arhetüüpi” võib vaadelda ka kaasasündinud skeemina, mida nii Uexküll kui Portmann näevad Lorenzi uurimustele toetudes kas avaramana – suuremale ning mitmekesisemale kujunditehulgale vastavana – või kitsamana, ainult vähestele vormidele reageerivana (Portmann 1982: 133; Uexküll 1909, 1935). Skeemide mitmekujulisus ei anna seejuures põhjust väärtushinnangulise skaala rakendamiseks erinevate organismide ehituse ning käitumise suhtes. “Skeemide” põhjal kujunevate omailmaliste suhete taustal seabki Jutta Schmidt nii Goethe kui Uexkülli organism–keskkonna ühenduste kirjeldused platonistlike ideedeõpetuse valgusse. Sellise konteksti ajendiks on Schmidtil organismi ja keskkonna objektide kokkupuutest moodustuv autonoomne üksus ning sellele omased printsüübid, Uexkülli mõttes elusat defineerivad “plaanid”. “Skeemid” kui organismis antud käitumisjuhised ning “plaanid”, mis ainult kindlaid ümbruse objekte tähenduslikena ilmutavad, on siiski konkreetsete organismide ja omailmade juurde kuuluvad nähtused, mis organismi toimimise tasandilt “ideelist”, puhtalt vormilist algupära ei rõhuta. Lähedus ideedeõpetusele ilmneb Uexküllil seega mitte niivõrd omailmast kõneldes, kui Looduse plaanipärast rääkides, mille osaks üksikud omailmad on. Ainult Loodus, mis omailmadega omaenese partituuri mängib või organite ehituse ja talitlusega enda esitatud küsimustele vastab (Uexküll 1935: 90), haarab omailmast väljapoole jäävat kogu oma keerukuses ehk teisisõnu: on vorm, mida ratsionaalse kirjeldusega edasi anda pole võimalik. Oma eessõnas Uexkülli raamatule “Rännud loomade ja inimeste omailmades”, heidab Portmann Uexküllile ette, et “plaanipärasuse” mõiste ning selle predikaatsus tema sellisele katsele siiski viitavad (Portmann 1956: 16). Siit tekib aga küsimus: millele viitab sellisel juhul Portmann oma “arhetüübi” mõistega kui mitte sarnasele elu omadusele?

3. Müüt ja pildilised kujundid

Nii Lévi-Straussi kui Portmanni müüdikäsitluse puhul on mõtet eristada kindlate kultuuride ja ajastutega seotud müütilist mõtlemist (mida Portmann tähistab ka sõnaga ‘kujutus’ [*imagination*]) ja müüti kui kindla korrastusega väljendust, mille kaudu on võimalik saada infot teadvustamatute protsesside kohta. Pidades müüti tavakeelest tunduvalt komplitseeritumal tasemel

toimivaks keeleks, defineerib Lévi-Strauss seda ajaliste dimensioonide kaudu, seda sarnaselt Ferdinand de Saussure'iga, kes rääkis pööratava ajaga keelevormi ning pöördumatu ajaga kõneldu kokkusaamisest keeles (Lévi-Strauss 1969: 229). Võib seega öelda, et iga müüt on samas ka müütiline ajalugu, mille tunnuseks on samaaegne seotus ning lahutatus olevikust (Lévi-Strauss 2001: 346–348). Olevikuga lubab müüti siduda selle struktuur, mis ei erista minevikku, olevikku ja tulevikku. Nii Lévi-Straussi müüdi struktuur kui Jungi ja Portmanni arhetüübid on teadvustamatud tähistustele alust loovad põhimõtted, kuid kui Jungil on tegu representeerimisvõimaluse, puhta vormiga, siis Lévi-Straussi jaoks on struktuur kirjeldatav juba kindla objektiivse jaotuse ning tunnustena. Ning kui Portmanni jaoks on oluline, et tegu on päritavate ning lisaks sotsiaalsele ka bioloogilist alust omavate struktuuridega, siis Lévi-Strauss peab müüdist rääkides silmas selle universaalsust inimõtte jaoks, müüti ühe maailma struktureerimise viisina. Tungimata müüdi genealoogiasse või selle eelvormidesse, annab Lévi-Strauss oma struktuurilise kirjeldusega edasi teadvustamatu sünkroonset korrastust, lisamata sellele ajalisi tuletussuhteid, mis olid Portmanni jaoks müüdini jõudmisel olulised.

Portmanni sõnul on psühholoogilised ja etnoloogilised müüdiuuringud osutanud seaduspärasele, mis tulenevad teadvustamatute vaimutegevuste korrast (Portmann 1982: 112–113). Siit edasi eristab Portmann aga looduslikku ning traditsiooniga seotud müüdiuuringut, millest esimene peaks inimliigi orgaanilise osana olema kaasatud bioloogilistesse kirjeldustesse ning teine jääma sotsiaal- ja kultuuriuuringute valdkonnale. Müüdi bioloogilise poole tingib selle päritolu teadvustamatust korrast, mis on aluseks kõigi orgaaniliste vormide arengule. Kuigi müüt on Lévi-Straussil rõhutatult sümbolseks valda kuuluv nähtus, mis piiratud seaduspäradega, kuid avatud sisus, ei eita ta bioloogilistes protsessides leitavaid müüdi struktuurile sarnaseid korrastusviise. Kõneldes šamanistlikest ravivõtetest, kõrvutab ta neid psühhoanalüütilise meetodiga ning leiab, et mõlemal juhul lastakse patsiendil läbi elada müüti, mille teadvustamatu struktuur on analoogne sellega, mida on võimalik kehas esile kutsuda (Lévi-Strauss 1969: 221–222). Hoolimata mõlemal juhul esitatud võimalustest bioloogilise ja mütoloogilise kokkupuuteks, on kahe autori nägemused seoste olemusest ühildamatud.

Lévi-Straussi jaoks on sümbol see, mis ühendab muidu erinevatel tasanditel asuvad formaal-homoloogilised struktuurid, vastupidiselt Portmannile, kelle jaoks ühendus on orgaaniline, tulenev ühisest elulisest päritolust.

Kolmanda võimaluse erinevate tasandite vahelisi kattuvuste selgitamiseks pakub Jungi “sünkroonia” mõiste. Vestlused Albert Einsteiniga viisid Jungi füüsilist ning vaimset ühendava mittekauasaalse printsiibi ehk “sünkrooniani”, mis tähendas mingi alateadvusest teadvusesse tunginud kujundi ja objektiivse sündmuse samasisulisust (Card 1996). Koos “sünkroonia” mõiste kasutuselevõtuga teiseneb Jungil ka arhetüübi mõiste, mis nüüdsest omandab füüsilise ning vaimse maailma vahendaja funktsioonid. Mittekauasaalse vahendusfunktsiooniga on tegu ka Uexkülli mõiste *Bauplan* puhul, mis subjektide kogemustest sõltumatu struktuurina seob üheks looma taju- ja mõjuilma (nt Uexküll 1922: 270).

Müütiline maailm on Portmanni sõnul koht, kus loodusteadused ja vaimuteadused teineteise lähedal seisavad ja kus loodusnähtustele omane teadvustamatu tegevus vaimus avaldub. Organismi paljunemine on samasugune ürgtekst nagu müüt ning selles edasi kantavad arhetüübid (Portmann 1982: 124–126). Partlaste kaasasündinud vaenlasepilt, mis lubab nende kohalt üle lendava kuju lühikesest esiosast ja pikast tagaosast aimata röövlindu (Portmann 1982: 133), kuulub ühtaegu kindlasse eluliselt olulisse objektide jaotamise viisi. Müüt on selliste pildiliste eelantud struktuuride inimpärane avaldus, kujund, mis samaaegselt tagab ja peegeldab maailma korrastust. Müüdi aluseks on Portmannil samasugused vormilist arengut ignoreerivad pildilised kujundid nagu loomade eelantud tajuvormid. Kultuuriga on lisandunud üks alusstruktuuri edasikandmise mooduseid, mis tingib ka selle sisulise mitmekesistumise, kuid see ei muuda organismi “ürgkujundeid” iseloomustavat vormilist samaks jäämist.

Kuna loodusteadustes on juba olemas metoodika teadvustamatute nähtustega tegelemiseks, peab Portmann mõistlikuks kasutada seda ka mitteteadvuslike vaimsete nähtuste uurimise meetodi väljatöötamisel. Sarnaselt Uexkülliga leiab ta, et vaatluse ja katsetega on võimalik jõuda looma jaoks tähenduslike ühikute tabamiseni, kuid lisaks on selle eesmärgiks ka eelpool kirjeldatud teadvustamatu staatilise struktuuri leidmine. Uexkülli

filmiliku funktsiooniringide ahela kõrval on Portmanni tähendusruum seega pigem fotonegatiiv, millest erinevat tüüpi tõmmiseid tehakse.

4. Kokkuvõte

Töös kirjeldatud terminid ning nendes edasi antud protsesside sarnasused juhivad tähelepanu sellele, et mittekausaalsete suhete kirjeldamisel on nii semiootikale kui teistele distsipliinidele omane eelantud struktuuride sissetoomine. Viimastesse suhtutakse teadusilma nõudeid silmas pidades ettevaatlikult, kuid ei suudeta siiski hoiduda kiusatusest neile vähemalt nime anda. Asjade objektiivse kirjelduse juurde jäädes antakse neile teatud iseseisvus, mis lubab neil ilmutada maailma juurde kuuluvat, kuid teadvusele kättesaamatut. Nähtustes väljenduv algstruktuur võib seega saada hoopis argumendiks teaduses, tagades kinnitused uurijast sõltumatute nähtuste olemasolust.

Adolf Portmanni ideede taustaks olid töös valitud Claude Lévi-Straussi ning Jakob von Uexkülli mitte otseselt kommunikatiivsete või semiootiliste protsesside, küll aga neile alust andvate nähtuste kirjeldused. Peamiseks põhjuseks oli see, et distsipliini jaoks uue autori suhestamine valdkonna terminoloogilise keskpunktiga viiks tõenäoliselt üsna suurele väärarvamisele. Seetõttu on hea alustada pigem terminoloogilistelt äärealadelt, sealt, kus teiste valdkondadega rohkem kokkupuuteid on näha ning kus terminidki avatumat käsitlust lubavad. Võrdluse kokkuvõttena võib järeldada, et Adolf Portmanni kirjeldustes leidub piisavalt ühiseid aluseid nii Lévi-Straussi kui Uexkülli uurimustes visandatud semiootiliste protsesside alustega, et võiks lähema semiootilise vaatluse alla võtta ka tema konkreetsed zooloogilised kommunikatsioonaktide analüüsid.

Pealkirjas pakutud kolmest võimalusest Portmanni “semiootiliseks introductseerimiseks” koorus töö jooksul välja neljas positsioon, mis eelneva valgusel kõige paremini ilmneb. Käesoleva töö kontekstis võiks Portmanni pidada seega indikaatorsemiootikuks, kes osutab võimalusele, et mõned semiootikasse kaasatud mõisted pole alati semiootilise iseloomuga, ja sunnib

seega otsima seletust, miks nad siiski semiootika juurde kuuluvaks on arvatud.

Kasutatud kirjandus

Card, Charles R. 1996. The Emergence of Archetypes in Present-Day Science and Its Significance for a Contemporary Philosophy of Nature. — T. Arzt, M. Hippus-Grafin Durckheim, R. Dollinger (eds.), *Philosophia Naturalis. Beitrage zu einer zeitgemassen Naturphilosophie*. Wurzburg: Konigshausen & Neumann.

Lévi-Strauss, Claude 1969 [1958]. *Strukturele Anthropologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

— 2001 [1962]. *Metsik mõtlemine*. Tallinn: Vagabund.

Portmann, Adolf 1956. Vorwort: Ein Wegbereiter der neuen Biologie. — J. von Uexküll, *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen: Ein Bilderbuch unsichtbarer Welten. Bedeutungslehre*. Hamburg: Rowohlt: 7–17.

— 1982. *Biologie und Geist*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Schmidt, Jutta 1980. *Die Umweltlehre Jakob von Uexkülls in ihrer Bedeutung für die Entwicklung der vergleichenden Verhaltensforschung*. Marburg/Lahn.

Uexküll, Jakob von 1909. *Umwelt und Innenwelt der Tiere*. Berlin: Verlag von Julius Springer.

— 1921. Die neuen Götter. *Deutsche Rundschau* 189: 101–103.

— 1922. Wie sehen wir die Natur und wie sieht sie sich selber? *Die Naturwissenschaften* 10(12–14): 265–271, 296–301, 316–322.

— 1935. Die Bedeutung der Umweltforschung für die Erkenntnis des Lebens. *Zeitschrift für die gesamte Naturwissenschaft* 1(7): 257–272.

– 1973 [1920]. *Theoretische Biologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft.

White, John. J. 1971. *Mythology in the modern novel. A Study of Prefigurative Techniques*. Princeton: Princeton University Press.

Adolf Portmann and archetypes: quasi-semiotics, crypto-semiotics or not semiotics at all?

This paper considers the work of the Swiss zoologist Adolf Portmann (1897–1982) on the background of the semiotic writings of Claude Lévi-Strauss and Jakob von Uexküll. The goal of the paper is to analyse their respective use of the notions of “archetype”, “myth”, “structure”, “plan”, etc., and to establish their common points in understanding the origin and conditions of semiotic processes. A further aim of the juxtaposition is to investigate the possibilities of a disciplinary self-renewal for semiotics by introducing “new” approaches into its existing framework. It will be argued that an ‘alien’ viewpoint may be helpful in emphasizing those aspects that semiotics as a discipline wants to push to its outskirts as “bad memories” or which are simply ignored.